

Yakub Han Kâşgarî'de Tasavvufî Hâller ve Makâmîlar

(Süfîstic Hâls and Maqâms in Yakub Khan Kâshgari)

Ömer CENİK

Dr., Millî Eğitim Bakanlığı Assist. Prof., Ministry of Education
Sosyal Bilimler Enstitüsü Institute of Social Sciences
Temel İslam Bilimleri Basic Islamic Sciences
Sivas | Türkiye Sivas | Türkiye
canikoglu@gmail.com orcid.org/0009-0009-2347-8267

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi Article Types | Research Article
Geliş Tarihi | 15/Eylül/2024 Received | 15/September/2024
Kabul Tarihi | 25/Aralık /2024 Accepted | 25/December/2024
Yayın Tarihi | 31/Aralık/2024 Published | 31/December/2024

Bu makale Yakub Han Kaşgarî ve Tasavvuf Anlayışı adlı doktora tezinden üretilmiştir. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2024. This article, was produced from the master thesis Yakub Khan Kashgari and his understanding of sufism Sivas Cumhuriyet University, 2024.

Atıf | Cite as:

Cenik, Ömer. Yakub Han Kaşgarî'de Tasavvufî Hâller ve Makâmîlar (Mystical States and Maqams Yakub Khan Kashgarî)]. Tokat İlmîyat Dergisi | Tokat Journal of İlmîyat 12/2 (Aralık | December 2024), 601-624.

[https:// DOI: 10.51450/ ilmiyat.1550407](https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1550407)

İntihal | Plagiarism:

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

| This article has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright © Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Türkiye.

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

Sūfistic Hāls and Maqāms in Yakub Khan Kāshgarī

Abstract: Hāls and maqāms are spiritual degrees obtained together with seyr u sülük in sūfi literature. They are the positive changes in a person's outward appearance and the more profound and comprehensive final results reflected in the inward. In general terms, they are positive gains in the behavior of the Muslim. While these gains can be achieved through Seyr u Sülük, they can sometimes be seen in it as wehbī. In this context, the explanations of Yakub Khan Kāshgarī (1818-1897) regarding the process leading to the truth and the resulting sūfi hāls and the place of the maqāms are also important. Kāshgarī, who sees sūfism as a religious and moral life, evaluates this life together with hāls and maqāms. Hāls and maqāms have an important place in the integrity and harmony of the external and internal aspects of religion, as a result of the process. Therefore, according to Kāshgarī, there is a relationship between the moral life of a Muslim, which is the expression of his direction, and the hāls and maqāms that are the experience of the sūfi. Due to his adherence to the understanding of waḥdet-i wujūd, Kāshgarī also interpreted hāls and maqāms in order to ground his view of existence. Accordingly, within the framework of Kāshgarī's explanations, the definitions and limits of hāls and maqāms, their place in human life and the idea of existence, and their effect on praying to Allah and being close to him are discussed. In addition, the role of taqwā maqām in having furqān, the definitions of repentance maqām, the expansions of the maqām of repentance between Allah and his servant, the importance of having direction, and the dimensions of the understanding of tewhīd are among the main issues of this study. Our article aims to identify and briefly evaluate Kāshgarī's views. For this reason, discussions that could slip into detail on hāls and maqāms were not attempted. In our article, Kāshgarī's explanations about the hāls were discussed together with the views of Ibn al-Arabī, whom he followed, and the explanations of other sūfis were also used while revealing his thoughts on the maqāms.

Keywords: Sūfism, Kāshgarī, Morality, Hāls, Maqāms.

Yakub Han Kāshgarī de Tasavvufi Hāller ve Makâmlar

Öz: Hāller ve makâmlar sūfi literatüründe seyr u sülük ile birlikte elde edilen mânevî derecelerdir. İnsanın zâhîrîndeki olumlu değişimler ve bātınına yansıyan daha derinlikli ve kapsayıcı nihai neticelerdir. Genel anlamda ise Müslümanın davranışlarındaki müspet kazanımlardır. Bu kazanımlar seyr u sülük ile elde edilebilirken bazen de wehbî olarak onda görülebilir. Bu çerçevede hakikate götüren süreç ve bunun sonucundaki tasavvufi hāller ve makâmların yerine dair Yakub Han Kāshgarī'nin de (1818-1897) açıklamaları önem arz etmektedir. Tasavvufu, dinî ve ahlâkî bir yaşayış olarak gören Kāshgarī, bu yaşayışı da hāller ve makâmlarla birlikte değerlendirir. Dinin zahir-bâtın yönünün bütünlüğü ve uyumunda hāller ve makâmlar süreç ile sonuç olarak önemli bir yer tutar. Bu yüzden Kāshgarī'ye göre bir Müslümanın istikâmetinin ifadesi olan ahlâkî yaşayışıyla sūfinin tecrübesi olan hāller ve makâmların ilişkisi vardır. Kāshgarī, waḥdet-i vücūd anlayışına bağlılığı nedeniyle hāller ve makâmları, varlık görüşünü temellendirmek amacıyla da yorumlamıştır. Buna göre Kāshgarī'nin açıklamaları çerçevesinde hāllerin ve makâmların tanımları ve sınırları, insanın hayatındaki ve varlık düşüncesindeki yeri, Allah'a duâ etmede ve yakın olmaktadır etkisi ele alınmıştır. Ayrıca takva makâmının furkan sahibi olmaktadır rolü, tövbe makâmının tanımlamaları, rızâ makâmının Allah ve kulu arasında açılımları, istikâmet sahibi olmanın önemi, tevḥīd anlayışının boyutları bu çalışmanın temel meseleleri arasındadır. Makalemiz, Kāshgarī'nin görüşlerinin tespit edilmesi ve kısaca değerlendirilmesi amacını taşımaktadır. Bundan dolayı hāller ve makâmlar üzerine ayrıntıya kayabilecek tartışmalara girilmemiştir. Makalemizde Kāshgarī'nin hāllerle ilgili açıklamaları takipçisi olduğu İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) görüşleriyle birlikte ele alınmış, makâmlarla ilgili düşünceleri ortaya koyulurken diğer sūfilerin açıklamalarından da faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Kāshgarī, Ahlâk, Hāller, Makâmlar.

Giriş

On dokuzuncu yüzyılın dervişlerinden olan Yakub Han Kâşgarî, 1818 tarihinde Hokand Hanlığı zamanında Taşkent'te doğup yaşamış, hanlığın önemli dinî ve siyasî görevlerini yürütmüştür. Hokand Hanlığı'nın ve Kâşgar Türk Devleti'nin elçilik görevlerini üstlenen Kâşgarî, bu vesileyle 1864-1881 yılları arasında İstanbul'a seyahatleri olmuş, bir süre burada kalmıştır. Taşkent yaşamı yıllarında Nakşibendîliği benimsemiş olan Kâşgarî, İstanbul'da iken Halvetîliğe intisab etmiş, Tefvik Bosnevî'nin (öl. 1283/1866) müridi olmuş, daha sonra irşad görevine başlamıştır. Hâller ve makâmları da ele aldığı tasavvufa dair eserleri, tercümeleri ve şerhleri bulunan Kâşgarî'nin en önemli çalışması İbnü'l-Arabî'nin *Fûsûsu'l-hikem'ine* yapmış olduğu *Tavzihu'l-beyân* adlı şerhidir. Kâşgarî 1899 yılında Yeni Delhi'de vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir.¹

Tasavvuf literatüründeki genel tanıma göre insanın irâdesi ve çabası olmadan Allah'ın lütfuyla kalbe manaların gelmesi hâl; sâlikin çabalarının ve çektiği sıkıntılarının sonucunda ikâmet ettiği mânevî konaklar ise makâm olarak tarif edilmiştir.² Hâl, Allah'ın cömertlik ve lütfundan olup, kulun elde etme teşebbüsü, kazanma isteği olmadan kalbine gelen neşe hüznün, rahatlık-sıkıntı, şevk-dert, heybet-heyecan gibi manalardır. Makâm ise kulun çalışarak, sıkıntılara göğüs gererek, tekrar ede ede kazanıp vasıflandığı âdâb ve ahlâk, içinde bulunduğu ve temkine ulaştığı yerdir.³

İbnü'l-Arabî'ye göre hâl, bir çaba gerektirmeden kalbe vârid olan şeylerdir. Sâliki arındırıp onda vasıfların değişmesini sağlar. Makâm ise sülûkun biçimsel şartlarını tamamlayarak gereken yere ulaşmaktır.⁴ Sûfînin mânevî yolculuğunda hâller ve makâmlar birlikte kullanılır. Sûfîlerin genel kabulüne göre hâl geçici ve değişebilir iken makâm kalıcı ve sabittir. Hâller genellikle havf-reca gibi zit ve çift boyutlu oluşurken makâm tek boyutlu ve tek anlamlıdır.⁵ Tasavvufta en çok kullanılan makâm tasnifi Necmeddin Kübrâ'ya (ö.618/1221) ait 'usûl-i aşare' olarak adlandırılan tövbe, zühd, tevvekkül, kanaat, uzlet, dâimî zikir, Allah'a yöneliş, sabır, murâkebe ve rızâdır. Hâller tahakkuk kavramı ile makâmlar ise tahalluk kavramı ile tanımlanmaktadır.⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî ise (ö. 386/996) makâmların sebepleri, şartları, kısımları, dindeki yeri gibi yönlerini açıklamıştır.⁷

¹ Ömer Cenik, Yakub Han Kaşgarî ve Tasavvuf Anlayışı (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Doktora Tezi, 2024), 31-50.

² Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kalcı Yayınevi, 2012), "Hâl", 154,234.

³ Abdülkerim Kuşeyrî, *er-Risaletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Mahmud Abdulhalim - Mahmud b. Şerif (Kahire: Daru's-Şa'b, 1409); 132-133; Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 149-150; Yüksel Göztepe, *Abdülkerîm Kuşeyrî'de Hâller ve Makâmlar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 48-58; Hayrani Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986), 51-58.

⁴ İbnü'l-Arabî, *Istîlâhâtü's-Sûfiyye*, çev. Hasan Şahin vd. (Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 1997), 64.

⁵ Ömer Yılmaz, *Geçmişten Günümüze Tasavvuf Ve Tarikatlar* (Ankara: Akçağ, 2015), 86-101.

⁶ Ramazan Muslu, "Usûl-i Aşere", *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 324.

⁷ Muhammed b. Ali b. Atiyye Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb ve Vasfî Tarîkı'l-Mürîd ilâ Makâmî't- Tevhîd* (Kahire: Mektebetü Dârü't-Türâs, 1422), 2/499; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb (Kalplerin Aziği)*, çev. Çiçek Yakup - Dilaver Selvi. (İstanbul: Sistem Matbacılık, 2004), 3/13,345.

Abdulkerîm el-Kuşeyrî'ye göre (ö. 465/1072) irfânî ve vicdânî hâllerin yanında; temel, bidâyet, nihayet ve yardımcı makâmalar vardır.⁸ Abdullah el-Herevî (ö. 481/1089) mertebeleri başlangıç, giriş, muâmelâta ve ahlâka dair, hâllere dair, velâyet, hakikat ve nihayet mertebeleri olarak sınıflandırmıştır.⁹ İsmail Ankaravî (ö. 1041/1631) on başlık altında yüz mertebe ile¹⁰ Hacı Bektaş Veli (ö. 669/1271) ise dört kapı kırk makâm olarak sınıflandırmıştır.¹¹

Yakub Han Kâşgarî'nin tanımlamalarına göre hâl, vaktin içinde bulunan ama kendisi vakit olmayan, bütün sıfatları kapsayan sekr, mahv, gaybet ve rızâ gibi durumların yanında; belirli şartların oluşmasıyla ortaya çıkan sabır ve şükür gibi durumlardır. Makâm ise sadece işin ehli tarafından anlaşılan ve anlatılması doğru olmayan, insanda bâtinî yönü oluştuktan sonra zâhirîne yansıyan tövbe gibi durumlardır.¹²

Kâşgarî'ye göre hâller ve makâmalar insanın zâhir ve bâtininde bulunmasına göre sınıflandırılır. Verâ ve tövbe gibi hâllerin bir kısmı insanın hem zâhirinde hem de bâtininde bulunurken zühd ve tevekkül gibi hâller insanın bâtininde bulunmasına rağmen onun zâhirindeki hâline tabi olur. Ayrıca insanın, dünya, ölüm, kıyamet ve ahiret hayatının her birinde değişik hâl ve makâmlarla vasıflandığını şu şekilde dile getirir:

İnsan müşâhede, celal, cemal, üns, heybet, bast gibi makâmalarla hem dünyada hem ahirette vasıflanır. Züht, tövbe, verâ, mücahede, riyazet, tahallî gibi olanlar ile sadece ölene kadar vasıflanır. Sonra korku, kabz, hüzn ve recâ gibi olanlar insandan gider. Bunlardan bir kısmıyla ölüm anında ve cennete adımını atacağı ana kadar kıyamet gününde vasıflanır. Diğer yandan sabır ve şükür gibi bazı makâmalar da şartının ortadan kalkmasıyla kaybolmaz ve şartının dönüşüyle tekrar var olur.¹³

Kâşgarî, zâhirî ve bâtinî yönlerden sınıflandırdığı hâller ve makâmaları yine aynı yönlerden kişinin ahlâkıyla ilişkilendirmektedir. Bu çerçevede hâller ve makâmalar hayatın bir parçası olarak bütünlük arz etmektedir. Hâller ve makâmalar seyr u sülûk ile düzenli bir gelişim ve kazanım ifade ederken insanın yaşayışının her aşamasında ahlâkî kazanımları olmaktadır. Ancak hâller ve makâmalar olumlu kazanımların ifadesi iken ahlâk, olumlu kazanımları yanı sıra olumsuz kazanımları da içinde barındırmakla hâller ve makâmlardan farklılık arz etmektedir.

Kâşgarî'ye göre ahlâkın oluşmasında kötü hâcis, irâde, azm, himmet, rağbet, rehbet (endişe), tazim gibi nedenler rol oynamaktadır. Kişi Hakk'a rağbet ve rehbetiyle hâllenir, makâmlara ulaşır ve ahlâkını tanzim eder. Günlük hayatında ortaya koyduğu güzel davranışlarıyla kişi verâ, zühd,

⁸ Kuşeyrî, *er-Risale*, 130-500; Göztepe, *Abdulkerîm Kuşeyrî'de Hâller ve Makâmalar*, 86-481.

⁹ Abdullah el-Ensari el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408), 10; Abdurrezzak Tek, *Tasavvufî mertebeler: Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî Örneği* (İstanbul: Emin Yayınları, 2008), 47-361.

¹⁰ İsmail Ankaravî, *Minhâcu'l-fukara*, haz. Saadettin Ekici-Meral Kuzu (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 235-397.

¹¹ Hacı Bektaş-ı Veli, *Makâlât*, haz. Ali Yılmaz-Mehmet Akkuş vd., (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 67-94.

¹² Yakub Han Kâşgarî, *Fusûsü'l-hikem mâ şerh-ı müsemmâ bihî tavzihu'l-beyân* (Dehlî: Matbau İftihar, 1897), 11.

¹³ Kâşgarî, *Tavzihu'l-beyân*, 11.

tevekkül ve tevhîd gibi makâmlara ulaşabilmektedir. Böylece sâlik ahlâklı olmaya çalışırken sülûk neticesinde elde edilen hâller ve makâmları da kazanmaya başlamış olmaktadır.¹⁴

İnsan zâhir ve bâtın yönü olan ve bu yönlerinin etkisi altında yaşayan bir varlıktır. O, ahlâkî davranışlarını tanzim ederken bunları hâller ve makâmlar olarak elde etmekle farklı mânevî kazanımlara bürünmektedir. Bu çerçevede ahlâk, hâl ve makâm ayrılmaz yaşam boyutlarıdır. Yaşamını bu boyutlar üzerine kuran bir sâlik, dininin emirlerine uymakla birlikte kendi varlık his ve düşüncesini şekillendirmeye başlar. Bundan dolayı hâller ve makâmlar insanın kendi varlığını anlama ve Allah'ın indinde kendi yerini idrak etme çabasıdır diyebiliriz.

1. Yakub Han Kâşgarî'de Bazı Tasavvufî Hâller

1.1. Münâcât Hâli

Kur'ân-ı Kerim'de Allah kullarını duâ etmeye çağırır, onların nasıl duâ edeceklerini peygamberlerinin diliyle öğretmiştir.¹⁵ Kur'ân-ı Kerim duâyı; çağrı, yakarma, davet etme ve yalvarma gibi anlamlarda kullanmaktadır.¹⁶ Bu çerçevede duâ bir beklenti için Allah'a yalvarış ve O'nu çağırma anlamındadır.¹⁷ Diğer yandan duâ, lisandan öte hâl, gönül ve hayat ilişkisidir, anlatılmadan duyulur, gösterilmeden müşâhede edilir. Sonunda duâ ile birlik, kaynaşma ve vuslat hâli oluşur.¹⁸

Tasavvufta duâ; kulun Hakk'a yakarışı, sevgiliye özlem duyması, Hakk'ın huzuruna utanarak çıkışı ve hâlini O'na arz etmesi, ihtiyaçlarının anahtarı, rahatlama anı, muhtaçların sığınağı, Hakk'ın hakkı, ibadetin özü olarak kabul edilir. Halkın duâsı lisan ile, zâhitlerin duâsı fiil ile, âriflerin duâsı hâl ve kalp iledir. Rızâ ve sükut ise en üstün duâ olarak sayılır.¹⁹ Sûflerin duâları genelde Allah'a hamd, O'nun yüceliğini, ilmini, lütfunu ve rahmetini dile getirme; kendi hâllerini Allah'a arz etme, acizyetlerini ifade etme şeklindedir.²⁰

Kâşgarî, duâyı "*Bana duâ edin, karşılık vereyim.*"²¹ buyruğuna göre Rabb'inin emrine kulun uyması, O'na lebbeyk diyerek yönelmesi ve O'ndan isteklerini dile getirmesi olarak tarif eder.

¹⁴ Kâşgarî'ye göre ahlâk üç kısma ayrılır. Sayılan (görülebilir-ortak-karşılıklı), sayılmayan (görülme- bireysel, bâtınî) ve ortak olan davranışlardır. Sayılabilir olanlar da iki kısma ayrılmaktadır. Cömertlik, fütüvvet gibi menfaatle ilgili olanlar ile kötülüğü defetmek, cezalandırmaya gücü yettiği hâlde ezaya katlanarak onu affetmek ve müsamahalı davranarak ona katlanmak gibi davranışlar bu kısımlara girer. Sayılmayan (gözlemlenemeyen) ahlâk ise verâ, zühd, tevekkül ve tevhîd gibi olanlardır. Müşterek olanlara gelince, mahlûklardan gelen ezaya sabretmek, güler yüzlü davranmaktır. bk. Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 10.

¹⁵ el-Fâtîha 1/1-7, el-Bakara 2/186, en-Nisâ 4/32, el-A'râf 7/180, Yûsuf 12/86.

¹⁶ Rağîb el-İsfahanî, *Müfredât*, çev. Abdülkâfi Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2010), "d-a-v", 383.

¹⁷ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî: Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2021), 479.

¹⁸ Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'ân Ve Sünnete Göre Tasavvuf* (İstanbul: Yeni Boyut, 1990), 339-341.

¹⁹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, "Duâ", 111; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Anka Yayınları, 2004), "Duâ", 173.

²⁰ Süleyman Uludağ, "Duâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/535-536.

²¹ el-Mü'min 40/60.

Burada kul duâsını istidât lisanıyla yapmalıdır. Kulun istidâdı, onun ihtiyaç duyan ve duâ eden tarafta olması, duâsını uygun bir lisan ile ihtiyaç duyduğu anda yapmasıdır. Bundan dolayı onun hâli duâsına uygun olmalıdır. Bu, acıkanın açlığını ve susayanın susuzluğunu arz etmesi gibi hâl dili ile istemek olarak da ifade edilebilir. Bir anlamda duâ, kişinin istidadının zâhir ifadesi; istidât ise duânın bâtın hâlidir.²²

İbnü'l-Arabî'ye göre duâ etmek onun kabul edileceğine işarettir. Ancak kulun duâsı, duâların kabul vaktine denk gelirse o anda kabul görür yahut daha sonraki bir zamanda kabul görecektir.²³ Vaktinde kılınamayan namazların sonradan kaza edilmesiyle kılınmış sayılması bunun delilidir. Lâkin kul duâsında çok ısrarlı olmalı, duâsına uygun bütün azalarını katmaya çalışmalıdır.²⁴ Kâşgarî'ye göre de Hak, keremi, lütfu, vaadi ve rahmetinin gereği olarak nefsine icâbet etmeyi yazmıştır. İstenen iki taraflı icâbettir. Ancak icâbet ilk sırada, duâ ikinci sırada gelir. Bu durumda duâ icâbeti kapsamış olur. Kim ki duâ ediyorsa kabul edilmesi de şüphesizdir. Bu yüzden duâ etmeye güç ve vakit bulan kişi duâ etmeyi ertelememelidir.²⁵

Allah ismi bütün esmâ-i hüsnâyı ve Allah'ın rahmeti de her şeyi kapsamıştır. Duâ etmek ve duânın kabul edilmesi bu kapsamın içindedir. Ancak kul duâsını ihtiyacına uygun esmâ ile yapması gerekir. Meselâ hasta olduğunda Allah'tan eş-Şâfi ismiyle talep etmeli, ilim isterken el-Alîm ismiyle istemelidir.²⁶

Allah'ın isimleriyle duâ öncelikli olsa da onlardan biriyle yapılan bir duâdaki istek, o isimle sınırlandırılmış olur. Oysa Allah'ın rahmeti her şeyi kapsamıştır ve kul bir isimle duâ ederken diğer isimlerden ayırarak Allah'ın rahmetini sınırlandırmış olur. Fakat isimlerinden her biri diğer isimlerden mâhiyeti ve gereği itibariyle ayrılrsa da zâta delâlet etmesi açısından o isimlerle bir bütünlük içindedir. Meselâ er-Rahîm ismi ile el-Müntakîm ismi arasında bu yönden bir fark yoktur. Bu açıdan duâ eden hangi isimle duâ ederse etsin o ismin zâta ve O'nun rahmetinin kapsayıcılığına delâletini akılda tutup dile getirmelidir.²⁷

Kâşgarî, Kur'ân-ı Kerim'de belirtilen Allah'ın duâ edene yakınlığını,²⁸ vahdet-i vücûd açısından yorumlar. Buradaki yakınlık duâ eden kişi ile Hakk'ın birbirine yakınlığı, eşyanın birbirine yakınlığı gibi değildir. Duâ edenin vücûdu Hakk'ın vücûdundan ayrı değildir. Duâ eden ve duâyı icâbet eden birisinin olması itibârî bir ayrılıktır. Duâ eden ile onu kabul edenin hüviyeti aynıdır. Ayrıca duâ etmek onu kabul eden birisine delâlet eder ki bu da Hakk'ın kendisidir.²⁹ Kâşgarî duâ

²² Kâşgarî, *Tavzihu'l-beyân*, 57-28.

²³ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-hikem*, thk. Mahmud Erol Kılıç - Abdurrahim Alkış (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 36.

²⁴ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-hikem*, 135-138.

²⁵ Kâşgarî, *Tavzihu'l-beyân*, 245-245.

²⁶ Kâşgarî, *Tavzihu'l-beyân*, 291.

²⁷ Kâşgarî, *Tavzihu'l-beyân*, 289.

²⁸ "Kullarım beni sana sorarlarsa muhakkak ben çok yakınım, duâ ettiğinde duâ edenin duâsına icâbet ederim" (el-Bakara 2/186)

²⁹ Kâşgarî, *Tavzihu'l-beyân*, 298.

eden ve edilen arasında itibarî bir ayrılıktan bahsetmiş olsa da kulun Hakk'a duâ ile yaklaşmayı esas alması gerektiğini vurgular ve kurb-bu'd hâllerini açıklamaya çalışır.

1.2. Kurb-Bu'd Hâlleri

Devamlı itaat hâlinde olmak anlamındaki kurb, kulun kendisine mutluluk veren şeylerle Allah'a yaklaşmasıdır.³⁰ Kurb; zaman, mekân, nispet, mevki, koruma ve güç konularında yakınlık anlamına gelmektedir. Bu'd ise kurb kelimesinin zıt anlamını içerir, hissî ve aklî uzaklıkları bildirmek için kullanılır.³¹

Kurb, kulun ibadet ve itaat ederek Allah'ın tevfiik ve inayetine yakın olması anlamındadır. Kul Allah'a yaklaşınca Allah da kuluna yakın olur. Bu'd ise uzaklık manasındadır. Kulun Allah'ın emir ve yasaklarına uymaması sonucu O'nun tevfiikinden uzaklaşmasıdır.³² Kurb, ezelde yani rûhlar âleminde yapılan Allah ile kul arasındaki ahitleşmeye kulun riayet etmesi, böylece Hakk'a yakın olmasıdır. Bu'd ise emir ve yasaklara uymayarak Allah'tan uzaklaşmasıdır.³³ Kulun Allah'a yakınlığı, O'na iman edip O'nun ihsanına yakın olması; Allah'ın da kuluna yakınlığı bu dünyada ona ilim irfan vermesi, âhirette ise kendisine müşâhede imkânı lütfetmesidir.³⁴ Kulun Allah'tan uzak oluşunda O'nun emrini tutmayarak rûhunun kirlenmesi durumu vardır.³⁵ Bununla birlikte Allah'a zâtî itibariyle yaklaşmak mümkün değildir, O'na sıfat ve isimleri yönünden zikir ile yaklaşılır.³⁶

Kâşgarî, kurb ve bu'du; kul ile Allah arasındaki perdeler olarak nitelendirir. Onların ortadan kaldırılması, perde olduklarının fark edilmesiyle başlar. Bunu ancak irfan ehli olanlar başarabilirler. Çünkü onlar için kurb ve bu'd Rabb'e ait sûretlerden bir sûrettir. Bu konuda şöyle demektedir:

Kurb ve bu'dun Rabb'e dönük olarak perdelerinin kaldırılması ve yükseltilmesine nispetle olduğunu bilmek sana gizli kalmasın. Fakat irfan ehline göre dünyada, âhirette, cennette ve cehennemde kurbdan başka bir şey yoktur. Çünkü hissî ve gayri hissî mertebe ve makâmlardan her biri onların nazarında O'nun isimlerinin sûretlerinden bir sûrettir. O şeyler onlar için perde olmaz, bilakis onlar her durumda O'nunla beraberdir.³⁷

Allah, "*Biz insana şah damarından daha yakınız.*"³⁸ buyurmaktadır. Burada kulun da Allah'a yakınlığını vardır. Allah'ın kuluna yakınlığı onun sûretinde ve bir mekânda tecellî etmesidir. Kul

³⁰ Ali b. Muhammed eş-Şerîf Cürcânî, *Tarifat/Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, çev. Arif Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), "kurb", 179.

³¹ İsfahanî, *Müfredât*, "b-a-d, k-r-b", 154-833.

³² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, "Bu'd, Kurb", 79,221.

³³ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri Ve Deyimleri Sözlüğü*, "Bu'd, Kurb", 110,383.

³⁴ Kuşeyrî, *er-Risale*, 165.

³⁵ Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.), 460.

³⁶ Göztepe, *Abdülkerim Kuşeyrî'de Hâller ve Makâmlar*, 144-150.

³⁷ Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 164.

³⁸ Kâf 16/35.

Hakk'a itaatıyla mutlu olarak yaklaşırken, arifler ise müşâhede yakınlığı içerisindeyler.³⁹ Bu çerçevede kulun Allah'tan ayrı bir yaşayışı yoktur. Bu durumun farkında olmak kurb; ayrılık veya uzaklık hissi yaşamak bu'ddur. Bu yüzden kurb ve bu'd iki itibârî hâldir, Allah'a yakınlık idrak düzeyinin tanımlanmasıdır diyebiliriz.

İbnü'l-Arabî kurb ve bu'd hakkında: "Muhakkak ki kurb ve bu'dun göreceli iki durum olduğunu bilirsin. O ikisinin uzaklık ve yakınlık anlamında hükümleri olmakla beraber hakikatte varlıkları yoktur."⁴⁰ İfadelerini kullanır. Kâşgarî kurb ve bu'du kulun algılarının sonucu oluşan bir durum kabul ederek Hakk'a yakınlık ve uzaklığın nispet edilemeyeceğini şöyle vurgular: "Hakk'ın bütün varlıklara nispeti aynı seviyededir. Gerçekte Hak yakınlık ve uzaklıktan münezzehtir. Yakınlık ve uzaklık kulların amelleri ve hâllerine göre iki itibârî nispetten ibarettir."⁴¹

Allah Teâlâ "Kullarım beni sana sorarlarsa muhakkak ben çok yakınım, duâ ettiğinde duâ edenin duâsına icâbet ederim."⁴² buyurur. Buradaki Hakk'ın kullarına yakınlığı, varlıkların veya kulların birbirlerine yakınlığı gibi değildir. Kulun kendi aslı varlığı olmadığından o, Hakk'ın vücûdundan ayrı düşünülemez. İnsan beden itibariyle tektir ama organları farklı suretlerdir; insanlık kavram olarak tek bir anlam içerir ama fert olarak insanlar onun suretleridir. Bu benzetmeler Hakk'ın tek olduğuna, varlıkların da O'nun sûreti oluşuna misaldir.⁴³ Ancak Allah'a inanan ve duâ eden bir kul için bu düzeyde bir yakınlık mümkün görülebilirken inkârcıların ve mücrimlerin yakınlığı nasıldır sorusu akla gelmektedir.

Her varlığın perçemin Allah'ın elindedir⁴⁴ ve Allah kuluna çok yakındır. İbnü'l-Arabî buna dayanarak Allah'ın mücrimleri rîh-i debûr (batıdan esen rüzgâr) ile nefslerinden helak edip müstahak oldukları bir makâma sevk ederek kurbiyetlerini sağlayacağını dile getirir.⁴⁵ Kâşgarî ise mücrimlerin ayn'ları gereği Rabblerinin yolu üzerine olduklarını söyler. Onlar da a'yân-ı sâbiteleri gereği kurba sevk edilirler. Ancak onlar vehimlerinin eseri olan uzaklık hissiyle Rabb'lerinin farkında değillerdir. Bu uzaklık hissinden kurtarılarak bir kurba yönlendirilirler. Ancak bu da onlar için bir nimet değildir. Cürümle ilgili istidâtlarının gereği olarak delâlet isimlerinden şâkavet üzerine bir yakınlıkla karşılık bulurlar. Allah her şeyi elinde tuttuğundan, "Mücrimleri sevkederiz."⁴⁶ emrine göre günahkârları sevk eder. Teklif yurdundaki örtüleri açılınca istihakları

³⁹ Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts), 4/281; İbnü'l-Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye Tercümesi*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 9/412-413.

⁴⁰ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-hikem*, 161.

⁴¹ Kâşgarî, *Tavzihu'l-beyân*, 279.

⁴² el-Bakara 2/186.

⁴³ Kâşgarî, *Tavzihu'l-beyân*, 298; İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-hikem*, 172.

⁴⁴ "İşte ben, hem benim, hem sizin Rabbiniz olan Allah'a dayandım. Yeryüzünde bulunan hiçbir canlı yoktur ki, Allah, onun perçeminden tutmuş olmasın. Şüphesiz Rabbiniz dosdoğru bir yol üzerindedir." (Hûd, 11/56)

⁴⁵ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-hikem*, 91.

⁴⁶ Meryem 19/86.

açısından yakınlık olan cehennem isimli vehmi uzaklıkları ortadan kalkar ve hâllerine uygun cezaya uğrarlar. İntikâm müntakîm içindir ki onlarda müntekamûn olurlar.⁴⁷

İman edenlerin kurbu Allah yolundaki gayretleriyle, inkârcıların kurbu ise kendilerini yaratan Allah'a varlık nispetleriyle ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden mümin kulların Hakk'a yakınlığı farz ve nafileleri titizlikle yerine getirmelerine bağlıdır. Sonunda kul beşerî hâllerinden sıyrılarak Hakk'ın gerçekliğinde kendini bulmaya başlar. Ayrıca Allah'ın isimleriyle âleme bakan her tecellisi kurb bağımlı oluşturur. Bunun farkına varan bir kul yine Allah'a yakınlaşmış olur.

İbnü'l-Arabî Hakk'a yakınlığın akıl, bilgi ve amelle üç yoldan gerçekleşeceğini vurgular. Amelle yakınlaşmak farz ve nafilelerle gerçekleşir. Kişi amelinin zâhirî boyutuyla ibadetleri yaparak, bâtinî boyutuyla ise Allah'a ve onun katından gelenlere inanarak yaklaşır.⁴⁸ Kudsî hadiste kulun farz ve nafîle ibadetlerle Allah'a yakınlaştığı, Allah'ın da kulun yakınlaşma derecesine göre onun gören gözü, tutan eli, işiten kulağı olduğu vurgulanır.⁴⁹

Kulun Allah'a farzlar ile yakınlaşması kurb-ı ferâiz, nafileler ile yakınlaşması ise kurb-ı nevâfildir. Kurb-ı ferâizde Hak fâil, kul O'nun aleti; kurb-ı nevâfilde kul fâil, Hak ise onun fiillerini icra etmesinin yardımcısıdır.⁵⁰ Kurb-ı ferâizde her şeyden fâni olan kulun fâili Hak'tır. Kurb-ı nevâfilde ise kuldun beşerî sıfatlar gider, yerine ilâhî vasıflar gelir.⁵¹

Kurb-ı ferâiz cinsinden yakınlıkta Hak, nebîsinin yahut bir kulunun lisanı ile konuşur, kulunun hamd etmesini işitir. Kurb-ı nevâfilde ise kul nafîle ibadetlerdeki gayretinin sonucuna göre Hak'ta istihlak olur. Halkıyyet cihetinden Hakkıyyet cihetine karışır. Hak onun gören gözü ve işiten kulağı olur.⁵²

Hadisteki "Ben kulumun konuştuğu dili olurum."⁵³ ifadesiyle Allah hüviyetini konuşanın lisanı kılınmış ve sözü de ona nispet etmiştir.⁵⁴ Kâşgarî'ye göre Hakk'ın Hz. Muhammed'in (s.a.v.) dilinden konuştuğu makâm, Hz. Peygamber'in de Allah'tan aldığı hakikatleri aynen olduğu gibi söylemesi kurb-ı ferâiz; söylediği sözleri bir ölçü içinde ve en etkili şekilde söylemesi de kurb-ı nevâfil cinsindedir. Kurb-ı ferâiz Allah'ın emir ve yasakları çerçevesinde kullarına bazı gereksinimler kılmasının bir sonucudur. Kurb-ı nevâfil ise Allah'ın kullardan istemediği ancak kulların kendilerine zorunlu kıldığı yakınlaşma çabalarıdır.⁵⁵

⁴⁷ Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 164-165.

⁴⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 4/281; İbnü'l-Arabî, *Fütûhât Tercümesi*, 9/413.

⁴⁹ Muhammed b. İsmâil Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Muhammed Zehîr b. Nâsir en-Nâsir (Şam: Dâru Tavki'n-Necât, 2000), "Rikak", 38.

⁵⁰ Süleyman Ateş, "Kurb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/433-434.

⁵¹ Cebecioglu, *Tasavvuf Terimleri Ve Deyimleri Sözlüğü*, "Kurb-ı nevâfil, Kurb-ı ferâiz", 384.

⁵² Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 29.

⁵³ Buhârî, "Rikak", 38.

⁵⁴ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-hikem*, 134.

⁵⁵ Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 11-12; Yakub Han Kâşgarî, *Tasavvufî Risale* (İzmir: Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî Efendi, 911), 28^{ab}.

Kâşgarî'ye göre kutsi hadiste geçen kurb-ı ferâiz ile halk Hakk'ın isimleri olur, Hak halk ile duyar görür ve konuşur. "Attiğin zaman sen atmadın lâkin Allah attı."⁵⁶ âyetinde Allah atma olayını kendine nispet ederek Hz. Muhammed'in (s.a.v.) elinden zuhur ettirmiştir. Bu çerçevede kurbun sahibi olan Allah mahbûb olandır, kurb muradı güdenler ise meczûbdur. Hakk'ın isteği muhîb ve mürîddir. Kurb-ı nevâfilde ise Hak halkın bütün vasıfları olur. O, Hak ile duyar, görür ve diğer durumları yaşar.⁵⁷ Kurb-ı ferâizde Hak kulun her şeyinde söz sahibi ve etken olandır. Kul Hak'ta zât ve sıfat yönünden yok olmuştur. Kurb-ı nevâfilde ise kul kendisindekilerin Hakk'a ait olduğunun bilincinde olması yönünden zâhir, Hak ise bâtın olandır.⁵⁸

Allah Hz. İsa'nın dilinde kurb-ı ferâiz makâmına konuşmuştur. Âyette geçen "Sen benim nefsimde olanı bilirsin ve ben ise senin nefsinde olan şeyi bilmemem."⁵⁹ ifadesine göre Hz. İsa'nın hüviyeti Hakk'ın hüviyeti idi. İsa'nın lisanı üzerine bu sözü söyleyen kurb-ı ferâiz makâmından Hak Sübhânehü'dur. İsa'nın nefsinin Hakk'ın nefsinden olduğuna işaret vardır. Çünkü 'Ben senin nefsinde olanı bilmemem.' demesiyle Hz. İsa kendi nefsini nefy etmiştir. Burada Hak, Hz. İsa'nın lisanı üzerine kendisi konuşmuştur. Çünkü Hz. İsa Hakk'ın tecellisinden başkası değildir.⁶⁰

Allah'ın Hz. Yahya'ya (a.s.) verdiği, "Doğduğu gün, öleceği gün ve yeniden diriltileceği gün O'na selam olsun."⁶¹ âyetindeki selam hem kurb-ı ferâiz hem de kurb-ı nevâfil içeren bir selamdır. Oysa Hz. İsa'ya verilen selam ise kurb-ı ferâiz makâmından bir selamdır. Allah o ikisine de selam vermiş olsa da bu selamı kendi nefsiyle tamamlayıp kemâle erdirmiştir.⁶²

Kâşgarî'ye göre mukarrebûn mertebesindeki kulların makâmı dört kısma ayrılır: Bunların birincisi kurb-ı ferâiz, ikincisi kurb-ı nevâfil, üçüncüsü bu iki makâma birden sahip olan cemü'l-cem makâmıdır. "Allah'ın eli onların elinin üzerindedir."⁶³ âyeti buna işaret eder. Dördüncüsü de bu makâmların her birine sahip olup diledikleri zaman diledikleri makâmıla zâhir olurlar ki burası ahadiyyetü'l-cem makâmı veya kâbe kavseyni ev ednâ makâmlarıdır. "Attiğin zaman sen atmadın, Allah attı."⁶⁴ ifadesi buna delâlet olup bu da sadece Hz. Muhammed'e (s.a.v.) aittir.⁶⁵

⁵⁶ el-Enfâl 8/17.

⁵⁷ Kâşgarî, *Tavzihu'l-beyân*, 104-105.

⁵⁸ Kâşgarî, *Tavzihu'l-beyân*, 174.

⁵⁹ el-Mâide 5/116.

⁶⁰ Kâşgarî, *Tavzihu'l-beyân*, 239.

⁶¹ Meryem 19/15.

⁶² Kâşgarî, *Tavzihu'l-beyân*, 283.

⁶³ el-Fetih 48/29.

⁶⁴ el-Enfâl, 8/75.

⁶⁵ Kâşgarî, *Tasavvufi Risale*, 29^b; Kâşgarî, *Tavzihu'l-beyân*, 36. "Cemü'l-cem makâmı sâlikin kendisini ve halkı görmeyip sadece Allah'ı görmesidir, yani Hak'tan başka hiçbir şeyi görmemesidir. Kâbe kavseyni ev ednâ ise Hak ile vahdet ve vuslat makâmıdır. Farklılık ve ikiliğin olmadığı aynu'l-cemin ahadiyyetidir." bk. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, "Cemü'l-cem, Kâbe kavseyni ev edna", 86,200.

Kurb ve bu'd Allah ve kulu arasında kulun kendi varlığının hakikatini idrak düzeyinin ifadesidir. Amaç kulun kendi varlığının fâniliğini anlamaya çalışmasıdır. Bu yüzden sâlik, fenâfillâh hâllerini yaşayarak kurb-bu'd ikileminden bir adım ötesine geçer.

1.3. Fenâfillâh Hâlleri

Geçicilik, yokluk ve ölmek gibi anlamlardaki fenâ sürekli var olmak anlamındaki bekâ kelimesiyle birlikte kullanılır. Seyr u sülûk yolunda nefesine terbiye eğitimi veren mürîdin sülûku sırasında istenmeyen vasıflardan kurtulması fenâfillâh olarak tanımlanmıştır. Seyr u sülûkun sonunda kavuşmak istenen hâl ise bekâ billâh olarak adlandırılmıştır.⁶⁶ Fenâ kavramından ilk bahseden Ebû Saîd el-Harrâz (öl. 277/890), fenâyı kulun kendi fiilini görmemesi, ibadetlerini kendisine nispet etmemesi, eşyanın farkında olmaması olarak tarif etmiştir.⁶⁷

Fenâ, riyâzette, kötülenmiş vasıflardan kurtulup övülmüş vasıflara bürünmek, Allah'ın azametinde müstağrak olarak mülk ve melekut âlemleri hissetmeyip Hakk'ı müşâhede etmek anlamını da taşımaktadır.⁶⁸ Ancak asıl fenâ; bütün his, hâl, makâm, varlık algı ve kaygısından kurtulmaktır. Sonunda kulluk gider, Allah ile bâki olunur.⁶⁹ Fenâda Hak kulun gözü ve işiten kulağı olur, kul beşeriyetten kayıp olur, benliğinden sıyrılıp Hakk'a erer.⁷⁰ Kul Zât'ın azametinden dolayı kendi zâtından kaybolur.⁷¹ Fenâ hâlindeki kulun her hâli, korunması, sevk ve idaresi Allah üzerindedir.⁷² İbnü'l-Arabî ise fenâyı kulun bütün âlemlerden, Allah'tan başka her şeyden ve sonunda da Hakk'ın nispet ve niteliklerinden fenâyâ ermesi olarak tanımlar.⁷³

Kâşgarî'ye göre fenâ Hakk'ı halk olmadan müşâhede etmektir. Allah'ın tecellide bulunduğu vücûdların kendi vücûdlarını görmeyip mutlak zâtın vücûdunda kaybolmaları, güç ve tasarruftan sıyrılmalarıdır. Fenâ, irâdî olarak ölmenin tadına varmak ve bâki olanın veçhinin şühûdunda helak olmaktır. Hakk'ın zâtının üzerine olan insanlık aynasında taayyünü sûret olduğunun farkına vararak yine Hak ile var olduğunun bilincine ermektir.⁷⁴ Kâşgarî'nin burada fenâ hissinde sâlikin bekâyı da bulmasının önemine vurgu yapması dikkat çekicidir.

Fenâ hâlinde tek olan Allah bâkidir, kul O'nun yansımasıdır. Fenâda sâlik Hakk'ın varlık zuhuruyla kendisi dahil mâsivâyâ dair şuurunu kaybeder. Hatta şuursuz olduğunun dahi farkında

⁶⁶ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, nşr. Ahmed Fâris, (Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, ts.), "fenâ", 15/164; Mustafa Kara, "Fenâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/333-335.

⁶⁷ Herevî, *Menazilü's-Sairîn*, 127; Herevî, *Tasavvufî mertebeler*, 342.

⁶⁸ Cürcânî, *Tarifât*, "fenâ", 173.

⁶⁹ Kuşeyrî, *er-Risale*, 148-149; Hücvirî, *Hakikat Bilgisi*, 304-309.

⁷⁰ Ankaravî, *Minhâcu'l-fukara*, 383.

⁷¹ Mahmûd bin Ali Kâşânî, *Misbahu'l-Hidaye Ve Miftahu'l-Kifaye-Tasavvufun Ana Esasları*, çev. Hakkı Uygur (İstanbul: Kurtuba Kitap, 2012), 422-423.

⁷² Ebû Bekir Muhammed b. İshak el-Kelâbâzî, *et-Taarrufli mezhebi ehli't-tasavvuf*, çev. Ahmed Şemseddin (Bayrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1413), 148-150; Kalabazî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf-Ta'arruf*, haz. Süleyman Uludağ (Sultanahmet/İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 185-195.

⁷³ İbnü'l-Arabî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, 4/211-215; İbnü'l-Arabî, *Fütühât Tercümesi*, 9/285-291.

⁷⁴ Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 55,146,154,204,299.

değildir. Çünkü fenâ şuuru mâsivânın varlığına işaretler ki bu da fenâyâ aykırıdır. Böyle bir fenâ hâline ulaşmak için tam bir ciddiyetle vesveseleri engellemeye çalışmalı, dağınık düşüncelerden kurtulmalı ve Hak nuruna odaklanmaya gayret etmelidir.⁷⁵ Fenâ ile sâlikin kendi varlığına dair şuuruzluğunda Hakk'ın varlığının şuurunu yaşaması, fenâ ve bekâ adına aynı hissin iki veçheli tanımını oluşturduğunu görmekteyiz.

2. Yakub Han Kâşgarî'de Bazı Tasavvufî Makâmılar

2.1. Tövbe Makâmı

Pişmanlık, af dileme, vazgeçme ve geri dönüş yapmak anlamındaki tövbe, dinde kötü görüleni terk ederek iyi olan şeylere yönelmek anlamındadır.⁷⁶ Tövbe, kulun hatalı davranışları bırakarak Allah'tan af dilmesi, bezm-i elestteki Allah ile kul arasındaki ahdi tazelenmesi, küfür, şirk ve günlük hayatta günah sayılan davranışlardan pişmanlık duyup vazgeçmesi, böylece fitrat çizgisindeki saf hâline dönmesidir.⁷⁷ Bir daha yapmamak kararlılığı ile hatasından pişman olan kuluna Allah'ın mağfiretiyle cevap vermesi de tövbenin kapsamı içindedir.⁷⁸

Sûfler tövbeye günahattan pişman olup vazgeçmenin ötesinde bir anlam yüklerler. Onlar tövbeyi mürîdin Hak yoluna yönelmesi, Hak huzurunda kaybolması, tövbesine bile tövbe edecek hâle gelmesi, Allah'ın dışındaki her şeyden vazgeçmesi olarak tarif ederler.⁷⁹ Ayrıca sûflerde tövbe ilk makâmıdır ve çeşitli kısımlara ayrılır. Örneğin Ebû Ali Dekkâk (öl. 405/1015) ceza korkusuyla günahına pişmanlığın başlangıçtaki hâline tövbe, sevap umuduyla yapılan tövbenin orta hâline inâbe, sevap ve günah düşüncesi olmadan yapılan tövbenin nihayetdeki hâline de evbe adını vermektedir.⁸⁰

İbnü'l-Arabî'ye göre tövbe bir dönüş mertebesidir. Kullarının tövbe etmesi için Allah'ın kullarına yönelmesi, sonra da kulun tövbe ederek Allah'a dönmesidir. Böylece Allah kulun tövbesiyle dönüşünü kabul eder, onun günahlarını kendi katına çıkarmaz.⁸¹

Kâşgarî'de tövbe insanın hem bâtınında hem de zâhirinde görülen hâllerden biridir. Kâşgarî sûflerin anlayışına bağlı kalarak tövbeyi makâmlardan ilki olarak kabul eder ve ona göre gerçek tövbeyi ancak o makâma gelen kişi yapabilir.⁸²

Kâşgarî'nin tövbe kelimesinde bulunan "geri dönüş" anlamından yola çıkarak tövbeyi kişinin ölene kadar taşıması gereken şuur hâli olarak görür. Bundan dolayı kişi daima tövbe ederek Hakk'a

⁷⁵ Yakub Han Kâşgarî, *Tuhfetü'l-ihvân fi ma'rifeti sırr-ı ihâta-i yezdân* (İzmir: Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî Efendi, 911), 5-6^b.

⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, "tevbe", 1/233; Cürçânî, *Tarifât*, "tövbe", 67.

⁷⁷ Bekir Topaloğlu, "Tövbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/279-283.

⁷⁸ Cürçânî, *Tarifât*, "tevbe", 71.

⁷⁹ Zafer Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, (Trabzon: Kalem yay, 2006), "tevbe", 1070

⁸⁰ Kuşeyrî, *er-Risale*, 182-183; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 189-190; Göztepe, *Abdulkerîm Kuşeyrî'de Hâller ve Makâmılar*, 206.

⁸¹ İbnü'l-Arabî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, 3/208; İbnü'l-Arabî, *Fütühât Tercümesi*, 7/136-138.

⁸² Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 10.

döneceğinin bilincini üzerinde taşımalıdır.⁸³ Bu durumda tövbe belirli davranışlara endeksli bir tepki olmaktan çıkarak Allah yolunda yaşanması gereken bir süreci ifade etmesiyle farklı bir anlam kazanır. Günde yetmiş defadan fazla tövbe ettiğini⁸⁴ buyuran Peygamberimiz'in (s.a.v.) ifadelerini tövbenin Müslümanın yaşayışında kesintisiz bir süreç olduğuna delil sayabiliriz.

Kâşgarî tövbeyi varlık düşüncesiyle ilişkilendirmektedir. Buna göre tövbe makâmına gelen kişinin o makâmı hakkıyla ikâme etmesi gerekir. Bu da kulun yaptığı amellerden yola çıkıp kendisine varlık nispetinde bulunmak hatasını fark etmesi ve bundan Allah'a sığınmasıdır.⁸⁵ Çünkü mutlak varlık Hakk'ın kendisidir. İnsan ise mukayyed bir varlıktır ve kendisini asıl varlık görmek hatasına düşebilir. Bu durumda onun tövbesi bu yanlıgısından geri dönmek üzerinedir.

2.2. Hamd ve Şükür Makâmı

Hamd; kötölemenin zıddı olarak yapılanı ve yapanı övmek anlamlarını taşır.⁸⁶ Bir nimet karşılığı yapılan şükürden daha genel anlamıyla karşılıksız olarak Yüce Allah'ı övmektir.⁸⁷ Ancak hamd ve şükür kelimelerine aynı anlamı veren İbn Fûrek, hamdi dilin ikrarı ve kalbin tasdiki ile Allah'ın tüm nimetlerini anıp O'na minnettarlık duymak olarak tanımlar.⁸⁸ Hamd; övgü, senâ ve yüceltmek anlamlarında sadece Allah'a yapılır ve 'Elhamdülillâhi Rabbi'l-âlemîn' denilerek çokça dile getirilir.⁸⁹ Kâşânî de hamd ve şükür birlikte değerlendirirse de şükürün daha çok günlük yaşamdaki güzel hâllere ve nimetlere karşılık yapıldığını, hamdin ise bütün organların Allah'a kulluğunun gereğini yerine getirmesini kapsadığını vurgular.⁹⁰

Allah'ın peygamberleri diliyle bizlere öğrettiği hamd etme ifadeleri kavli hamddir. Bedeni ameller işlemek fiilî hamd, kalp ve rûh ile övmek hâli hamd, sadece dil ile övmek lügavî hamddir. Nimet vereni tazim etmek ise insanların genel davranışına göre örfî hamd olarak sınıflandırılır.⁹¹ Hamd, tesbih ve tehlil insanın zahirî yönünde daha belirgin iken şükür ve sabır ise daha çok insanın iç dünyasında ortaya koymuş olduğu hâllerdir.⁹²

Kâşgarî, bir nimet karşılığı veya beklentisi olmaksızın hamd etmede Allah'ı övme yönünü ön plana çıkarır. Ona göre hamd, Allah'ı hudûs ve imkân şaibelerinden, noksanlık vehimlerinden uzak tutmak; yoklukla alâkalı tüm nitelermelerden âri olarak O'nun yüce kutsiyetini ifade etmektir.⁹³

⁸³ Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 11.

⁸⁴ Buhârî, "Deavât", 3.

⁸⁵ Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 125.

⁸⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l Arab*, "hamd", 3/155.

⁸⁷ İsfahanî, *Müfredât*, "h-m-d", 308.

⁸⁸ Ebû Bekir Muhammed b. Hasan İbn Fûrek, *El-İbâne an Turuki'l-Kâsîdîn/Tasavvuf İstilahları*, çev. Ahmet Yıldırım (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 67.

⁸⁹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 439.

⁹⁰ Abdurrezzâk Kâşânî, *Istîlâhâtü's-Sûfiyye* (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1992), 250.

⁹¹ Cürçânî, *Tarifât*, "hamd", 90.

⁹² Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, "hamd", 321.

⁹³ Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 2.

Kâşgarî'nin bu anlayışı hakkında, "En güzel isimler Allah'ındır, O'na o isimlerle duâ edin."⁹⁴ çağrısına cevap olarak kulun kendi ismi hassında el-Hamîd ismini esas alarak Allah'ı övmeye devam etmesidir değerlendirmesi yapabiliriz.

Fâtiha suresindeki 'elhamdülillâhi' ifadesinden yola çıkarak açıklamalar yapan Kâşgarî, hamdin özel ve genel olabileceğini, kişinin mânevî derecesine ve ibadetlerine göre hamdinin yüksek ve düşük olduğunu, hamdin tam olarak Muhammedî velâyette yerine geldiğini ifade eder. Kurb-ı ferâiz cinsinden hamd, kişinin kendi nefesine hamd etmesi söz konusuysen kurb-ı nevâfil cinsinden hamd ise daha yüksek rütbeli bir hamddir. Bu gerçeği eserinde şu şekilde açıklığa kavuşturmuştur:

Hamd 'elif lam' takısındaki elif cephesinden özel bir kasta yönelik olduğu gibi, söyleyenin özel bir kastı olmadığı sürece geneli ifade eder. Ancak hamd eden kişinin kâmil ve nakıs oluşuna göre hamdi değişebilir. Sadece Muhammedî velâyet üzerine olanların hamdi kâmidir.⁹⁵

Kâşgarî'ye göre 'elhamdü' ifadesi övgünün kendisi, öven ve övülen ise taayyünün mertebelerine göre değişimi göstermektedir. Hamd kurb-ı ferâiz ile alt mertebelerde başlayıp kurb-ı nevâfil ile üst derecelere yükselir. Hadis-i şerifte belirtilen "Ben kululumun gören gözü, tutan eli olurum."⁹⁶ durumunun bir sonucu olarak kişinin derecesiyle hamdinin seviyesi derece bakımından eşitlenmiş olur.

Hamdin yerini bulması için, hamd edenin hâli sözüne uygun olmalıdır.⁹⁷ Kişinin hâli Allah'ın isimlerinin gereğine uygun duruma bürününce o ismin tecellîsi tam gerçekleşir. Meselâ hastalıktan şifa bulan kişi hamd ettiğinde lafzî hâline uygun olur ve eş-Şâfi isminin tecellîsi gerçekleşir.⁹⁸ Kâşgarî'nin bu yorumuna göre hamd, varlıklardaki yaratılış sebeplerinin işlenmesi ve gereğinin yerine gelmesi anlamında değerlendirilebilir.

Hamd eden, her hâlinin ve amelinin başlangıcında şükranlık ifadesi veya bir nimet karşılığında yahut Hakk'ın yüceliğini izhar bağlamında hamd edince onun hamdi yerine ulaşır. Böylece hâmid, mahmûd ve hamd bir araya gelmiş olur.⁹⁹ Neticede Hakk'ın sûret ve itibarlarda zuhuruyla kendisini göstermesinin sonucu olarak el-Hamîd ismine göre tecellîsi, kulunda yukarıda ifade edilen durumlardan birine göre hamd etmesiyle maksat hâsıl olmuştur. Sonunda da hâmid, mahmûd ve hamdin aynîliği anlaşılabilir olarak tevâhid düşüncesi ve hissi ortaya çıkar.

⁹⁴ el-A'râf, 7/180.

⁹⁵ Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 4-5.

⁹⁶ Buhârî, "Rikak", 38.

⁹⁷ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-hikem*, 36.

⁹⁸ Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 58.

⁹⁹ Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 2.

2.3. Takva Makâmı

Takva sakınmak ve korunmak anlamlarında Allah'a itaat ederek onun azabından sakınmak ve korunmaktır. Takva Allah'a itaat etmekte ihlaslı olmak, O'na isyanı terk ederek günahattan uzak durmak demektir. Tasavvuf açısından ise sâlikin Allah'tan başka şeylerden uzaklaşması ve korunmasıdır.¹⁰⁰

Sûfiler en hafif şüpheli şeylerden dahi sakınmayı, ruhsatları bile terk etmeyi, dinî hükümlere en ayrıntısına kadar titizlikle uymayı, keşfin ancak takva makâmına ulaşmakla elde edilebileceğini vurgulamışlar ve buna göre davranmışlardır.¹⁰¹ Ahmed Avni Konuk'a göre avamın takvası Allah'a itaat etmek, havâssın takvası nefslerini zemmederek hayrı Allah'a isnat etmek, havâssu'l-havâssın takvası sadece Hakk'ın vücûdunu görmektir.¹⁰²

Kâşgarî takvayı fenâdan sonra Allah'ın ârif kulunun kalbine verdiği bir güç olarak kabul eder. Kul bu güç ile yüce mertebelere erer çünkü Allah sakınan kullarına 'furkan' yaratmıştır. Böylelikle âriflerin kalbinde bir nûr yaratarak hak ile batıl arasını ayırmalarının yolunu açar. Bu gücün arkasından Allah yine onların nefslerine Kur'ân vererek kendilerine söylenenleri anlamalarına yardımcı olur. O, şöyle demektedir:

Takva başkaları için fiil, sıfat ve zât olarak ispatında mertebelerin ilkidir. Bu mertebeler seyr-i ilallâhta cem makâmına varmadan evveldir. Ancak takva seyr-i billâhta ve maallâhta kul için fenâdan sonra bekâdadır. Takva mertebelerinin her biri için bir furkan vardır, onun en yükseği de cemden sonra farkta hâsıl olan el-Furkan'dır. Bu furkan mertebelerin tümünü görenlere kâmil bir mirastır.¹⁰³

Kâşgarî'nin takva kavramını Kur'an (toplayan) ve furkan (ayırıcı) anlamlarıyla ele alması, onu ahlâkî yaşayış anlamında hâller kapsamında da gördüğü sonucuna varabiliriz. Ancak cemden sonra farkta hâsıl olan ariflere has bir durum değerlendirmesiyle de takvayı makâm olarak yorumlamıştır.

2.4. İstikâmet Makâmı

İstikâmet, doğru davranmak anlamında dinî ve dünyevi her işte doğru yola koyulup orta sınırı gözeterek sırât-ı müstakîm üzerine olmaktır.¹⁰⁴ Ebû Ali ed-Dekkâk'a göre istikâmetin nefsi terbiye, kalbi tehzib etmek ve sırları yaklaştırmak gibi üç derecesi vardır.¹⁰⁵ İstikâmet; düz bir çizgi gibi

¹⁰⁰ Cürcânî, *Tarifât*, "takvâ", 64.

¹⁰¹ Süleyman Uludağ, "Takvâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/484-486.

¹⁰² Ahmed Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, ed. Mustafa Tahralı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 1/480.

¹⁰³ Kâşgarî, *Tavzihu'l-beyân*, 123.

¹⁰⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 194.

¹⁰⁵ Cürcânî, *Tarifât*, "istikâmet", 18,46; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 88.

haklı olanların yoludur ki bu da Kur'ân-ı Kerim'de Allah'ın çizdiği sınırdır¹⁰⁶ durarak burayı ikâme edenlerin gidişatlarıdır.¹⁰⁷

İstikâmet seyr u sülûk ile Allah'tan gayrısını bırakıp zâta yönelmek; tefrika ile cem mertebesi arasında berzah, yaratılanlar ile zât tecellîleri arasında geçiştir. İstikâmet amelleri artırır ve hâlleri canlandırır. İstikâmetin başlangıcı şeriata uymaktır. İkinci sırada tarikatta hâllerin istikâmetidir. Üçüncüsü ise istikâmeti görmeme durumuna ermektir.¹⁰⁸

Her hâlinde orta yolu tutarak seyr u sülûke mânevî yükseliş için girmek istikâmettir. Halkın hoşnutluğu olan kerâmetten kaçarak Hakk'ın rızâsı olana sığınmaktır.¹⁰⁹ İstikâmet, her çeşit tutum ve davranışın esasıdır ve sahibine değer kazandırır. İstikâmet, itaate sarılarak gûnahtan kaçınmaktır. Dilin istikâmeti kelimeyi şehâdet; canın istikâmeti irâde doğruluğu, erkânın istikâmeti ibadette gayrettir.¹¹⁰ İstikâmet, kendisiyle bütün hayırların elde edilip tamamlandığı derecedir.¹¹¹

İmam Kuşeyrî'ye göre istikâmet; her şeyin kendisiyle meydana gelip kemâle erdiği, bütün güzel gayretleri nihayete erdiren bir derece,¹¹² Allah yolundaki gayretinde kulun nihayetsiz bir tavırla durması, O'nun muhabbetiyle rûhunu fedâ etmesidir.¹¹³ İbnü'l-Arabî'ye göre ise istikâmet; Muhammedî yol üzerine yürümektir ve yaratılış hikmetine uygun şekilde her şeyin gayesine uygun kalmasıdır. Bu iki durum da sırât-ı müstakîm hâlidir. Böylelikle bütün varlıkların kendi fitratlarına uygun hareketleri onların istikâmetidir.¹¹⁴

Kâşgarî, istikâmet makâmını kesrette vahdeti müşâhede, Zât'ı yaratıcı olması hasebiyle Hak ve halk olarak görme; nispet ve izafet ile çoğalan vahidin hakikatinin sûretlerini müşâhede makâmı olarak tarif eder. Cem ve fenâ makâmında hâl sahibi olup Hakk'ı halk olmadan müşâhede etme, cemden sonra farka ve fenâdan sonra bekâya geçerek ahadiyyetü'l ayn ile Hak'ta halkı, halkta ise Hakk'ı müşâhede makâmıdır.¹¹⁵ Böyle bir tanımlamayla istikâmet, sülûkun başından sonuna sâlikte belirli oranda varlığını gösteren bir makâm hâlini alır.

Kâşgarî'ye göre istikâmet sahibi bir kişi Allah'ın isimlerinden kendi ismi hassını bularak bu isim üzerine yolunu tayin etmiş kişidir. Allah'ın müstakim yolu onun için bu isim üzerine kurulmuştur, dolayısıyla başka bir ismine nispetle değildir.¹¹⁶ Mesela Rahmân ismiyle istikâmetini

¹⁰⁶ el-Fâtiha 1/6, Hûd 11/56,112, Fussilet 41/30.

¹⁰⁷ İsfahanî, "k-v-m", Müfredât, 880.

¹⁰⁸ Herevî, Menâzilü's-Sâirîn, 43-44; Herevî, Tasavvufî mertebeler, 122-124.

¹⁰⁹ Ankaravî, Minhâcu'l-fukara, 278-279.

¹¹⁰ Uludağ, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, "istikâmet", 194; Cebecioğlu, Tasavvuf Terimleri Ve Deyimleri Sözlüğü, "istikâmet", 323.

¹¹¹ Erginli, Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, "istikâmet", 493.

¹¹² Kuşeyrî, er-Risale, 356.

¹¹³ Göztepe, Abdülkerim Kuşeyrî'de Hâller ve Makâmlar, 367.

¹¹⁴ Suad el-Hakîm, İbnü'l Arabî Sözlüğü, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Alfa Yay., 2017), 306-307.

¹¹⁵ Kâşgarî, Tavzîhu'l-beyân, 154.

¹¹⁶ Kâşgarî, Tavzîhu'l-beyân, 161.

tayin eden kişi varlıklarda ve kendi üzerinde Allah'ın rahmetini görmeli, yaşayışında rahmet üzere hareket etmelidir. Yöneticilik makâmında bulunan bir kul Allah'ın el-Adl ismi hassına bağlı olarak ancak maiyetindekilere adaletli davranmasıyla istikâmetini gerçekleştirir. Bu şekilde ele alınmasıyla istikâmete Allah'a güzel isimlerinden birisiyle duâ etme çağrısının gereğini yerine getirmektir anlamı da verilebilir.

İsmi hassına uygun yaşayan bir sâlik, istikâmet makâmında iman, amel ve ihlas boyutunun ötesine geçerek önemli kazanımlar elde eder. Bunlar ikilik ve kesret boyutunun kalkması, vahdete ererek tevhîdî boyuta ulaşılmasıdır. Tevhîdin istikâmet makâmıyla olan ilişkisi de istikâmetin kelime anlamındaki doğru davranış ve sırât-ı müstakîm yaşayışında ortaya çıkar. Bu yaşayış ile nihâyete ermenin temel gereksinimlerinden biri de rızâ makâmıdır.

2.5. Rızâ Makâmı

Kelime olarak rızâ hoşnutluk, memnuniyet, râzı olmak, kader-i ilâhiye teslimiyet, tevekkül anlamlarını içermektedir.¹¹⁷ Kur'ân-ı Kerim ve hadislerde rızâ konu edilmiş, Allah ve kulları arasında râzı olma ve hoşnutluk içeren ifadeler kullanılmıştır.¹¹⁸

Rızâ, râzı oluş tarafları ve râzı olma fiilleri açısından iki boyutludur: Birincisi kulun Allah'tan râzı olması, onun takdirinden hoşnut kalmasıdır. İkinci de Allah'ın kulunun itaatinden dolayı ondan hoşnut olmasıdır.¹¹⁹ Kulun Allah'tan râzı olması; O'nun adaletinden şüphe duymaması, acı çektiği durumlarda bile kalbinde Allah'a karşı hoşnutluk yaşamasıdır. Allah'ın kulundan rızâ ise ona muvaffakiyetler vermesi ve onu yüceltip övmesidir.¹²⁰ Hakk'ın rızâsı kula nimet ve kerâmet ile dönerken, kulun rızâsı ile Hakk'tan gelen her şeye teslimiyetle ortaya çıkar.¹²¹ Rızâyı hâl olarak da değerlendiren sûfiler, rızâ ile kaza, kader ve muhabbet arasında bağ kurmuş, onu muhabbetin semeresi olarak kabul etmişlerdir.¹²² İsmail Ankaravî'ye göre Allah korkusunu taşıyıp nefsi-i mutmainne mertebesine erişenler rızâ makâmına erebilirler.¹²³

Cüneyd-i Bağdâdî rızâyı kulun irâdesini terk etmesi olarak sayarken, İbn Atâ kulun Allah'ın ezeldeki tercihine kalbinin teslim olması olarak kabul eder.¹²⁴ Allah'a yönelmenin temel şartlarından biri olarak rızâ mertebesi irâdeyi Hakk'a teslim etmek, O'nun takdirine râzı olmak ve Allah'ın rızâsını kendi rızâsının yerine koymakla gerçekleşir.¹²⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî'ye göre kulun

¹¹⁷ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, "radâ", 14/323.

¹¹⁸ el-Mâide 5/119, el-Fetih 48/18, el-Beyyine 98/8, el-Fecr 89/30.

¹¹⁹ İsfahanî, *Müfredât*, "r-d-a", 430; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî: Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2021), 521.

¹²⁰ İbn Fûrek, *el-İbâne*, 74-80; Cürcânî, *Tarifat*, "rızâ", 111.

¹²¹ Ali b. Osman Cüllâbî Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, thk. Muhammed Ahmed Kâvrî vd. (Pakistan: Meketebi Şems ve Kamer, 2012), 329; Ali b. Osman Cüllâbî Hücvirî, *Hakikat Bilgisi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 240.

¹²² Göztepe, *Abdülkerim Kuşeyrî'de Hâller ve Makâmlar*, 268.

¹²³ Ankaravî, *Minhâcu'l-fukara*, 299.

¹²⁴ el-Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 120; Kalabazi, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, 155.

¹²⁵ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 51-52; Herevî, *Tasavvufî mertebeler*, 140-142.

Allah'tan râzı olmasıyla Allah da kulundan râzı olur, bu da kul için en büyük mükâfat ve ihsan olur. Allah rızâsı derecelerinin en yükseği Adn cennetlerinden ve cemâlini müşâhededen daha yüksektir.¹²⁶ Rızâ ilâhî adalete karşı duyulan gerçek inançla yakından irtibatlıdır. İnsanın bir şeyden hoşnut kalınca sevinmesi gibi Allah'ın da kulundan hoşnut kalması, onun fiillerini kabul ederek ondan râzı olduğunu göstermesidir.¹²⁷

Kâşgarî'ye göre rızâ makâmı, ilk anlamıyla Hakk'ın âlemdeki yaratılış kanunlarına riayet etmek, göndermiş olduğu şeriatlarına itaat etmektir. Buna göre şeriat kanunları esas itibarıyla hakikatin başlangıç hâlidir. Bu makâm Rabb ve kul sınırını iyi tayin ederek Hakk'ın üzerimizdeki Rabb oluş hakkını O'na layıkıyla kulluk yaparak teslim etme makâmıdır.¹²⁸ Rızâ makâmı şeriata itaat ederek, Hak'tan gelenlere sabrederek, sonra da onlardan hoşnutluk duymaya dönüşen bir yaşayışı ifade etmektedir.

Tam anlamıyla rızâ makâmına ermek için kişinin nefsinin tanınması ve onu terbiye etmesi gerekmektedir. Çünkü nefis vücûdu işgal eden ve insanın mârifete ulaşmasına engel olan bedenî lezzetler ve cismanî şehvetlerin kaynağıdır. Diğer taraftan rızâ, riyâzetle yatışarak mârifete iştiaht duyan, süflî âlemden kötü havâtırı keserek ulvî âlemin fethini gerçekleştiren ilâhî ve rabbânî cevherlerden bir güçtür.¹²⁹ Böylece rızâ makâmı insanın mânevî boyutlarındaki gelişiminin ve yetkinliğinin de ifadesidir. Ancak bu gelişimini tamamlamak için bir rehber tabi olmalıdır.

Rızâ makâmına ulaşmak için kâmil elçi Hz. Resul'e tam anlamıyla uymak gerekmektedir. Kim kâmil olan Hz. Peygamber'e itaat edip onu tanırsa nefsinin bilip tanımış olur ve nefsinin tanıyan da sonunda Rabb'inin cennetine girmiş olur. Çünkü insan özel ve üstün yaratılışı itibarıyla Rabb'in cenneti misalindedir. O senin râzı olduğun makâmında olur; sen de Allah'ın râzı olduklarından ve Allah'tan râzı olanlardan birisi olarak 'râziyen marziyye' hükmü ile rızâ makâmında olursun.¹³⁰ Bundan dolayı kişinin kendini tanıması rızâ makâmına ulaşmak için temel koşullardan biridir.

Rızâ makâmına eren kul, Allah'ın yeryüzündeki cismânî olmayan, ne bedeninin içinde ne de ondan bağımsız olan bir sırta ve yaratılış gayesinde bulunan Allah'ın halifeliğine ulaşarak ona erişmiş olur. Bu makâma eremeyen insanların çoğu da Kur'ân-ı Kerim'de belirtildiği gibi mahrumiyet içinde dünyada Allah'ı unutmuş, Allah'ın kendilerini unuttuğu kimseler olarak yoldan çıkanlar arasına girer.¹³¹ Burada rızâ makâmıyla insanın halifeliğinin ilişkilendirilmesi onun yaratılış gayesinde rızâ makâmına erişmek vardır düşüncesini ortaya çıkarmaktadır.

¹²⁶ el-Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, 1007-1010; el-Mekkî, *Kalplerin Azığı*, 3/161-165, Ayrıca rızânın alemleri, rızâ ehlinin örnek hâlleri, rızâ hâline zarar vermeyen durumlar, rızâ ehlinin yapacakları, rızâ hâline ters düşen durumlar için bk. Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, 1015-1040.

¹²⁷ el-Hakîm, *İbnü'l Arabî Sözlüğü*, 476.

¹²⁸ Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 132,137.

¹²⁹ Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 200.

¹³⁰ Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 130.

¹³¹ "Allah'ı unutup da Allah'ın da kendilerini unuttuğu kimseler gibi olmayın. Onlar yoldan çıkan kimselerdir." (el-Haşr 59/19); Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 200-201.

Rızâ makâmı bir mârifetle kader sırrına ermeyi ifade etmektedir. Kader sırrı, insana Hakk'ın öfke ve rızâ ile vasıflanmasının nedeni olan mâlumdaki eksiklik ve kemâl, saadet ve şakâvet hâllerini sunar. Kişi bunların mârifetine erince Hakk'ın kendisini; vasıflandırdığı iki zıt boyutun bilgisine, hâline ve hoşnutluğuna kavuşarak rızâ makâmına ulaşır.¹³² Hayır ve şerrin Allah'tan olmasının¹³³ bilincine ererek Hakk'a 'kahrında hoş lütfunda hoş' teslimiyetinde olmayı ifade eder.

İstikâmetini bozmadan rızâ makâmına ulaşan kul artık kendi varlığının hakikatini anlamasında önemli bir aşama olan tevhîd makâmına da yakınlaşmış yahut ulaşmıştır. Vahdet-i vücûd'u benimseyen Kâşgarî'nin tevhîd anlayışı bir makâm olarak onun varlık düşüncesinin temelini oluşturur.

2.6. Tevhîd Makâmı

İslâm'ın temel mesajı tevhîd inancıdır ve Müslüman bireyin yaşayışını tevhîd inancı şekillendirmektedir. Bu yüzden fıkıh, tefsir, kelâm ve tasavvuf gibi ilim dalları tevhîdi farklı yönleriyle incelemişlerdir.

Tevhîd, birlik ve teklik anlamlarını kapsayan vahdet kavramı¹³⁴ çerçevesinde bölünmemek, ikilik ve çokluğunun reddi anlamında¹³⁵ Allah'ın tek ilah ve rab olduğuna inanarak şirki reddetmektir.¹³⁶ Kelâmında Allah'ın ulûhiyyet açısından tek ilah olduğuna inanıp rubûbiyyet hakkını teslim ederek O'na itaat etmek olarak kabul edilir.¹³⁷

Tasavvufta ise tevhîd; tecrit, yakîn, sır ve marifet gibi anlamları kapsayacak şekilde ele alınmıştır.¹³⁸ Sûfiler tevhîde fenâ, bekâ, cem, yakîn, marifet ve muhabbet kavramlarıyla ilişkili olarak kendi hâl ve makâmlarına uygun anlamlar yüklemişlerdir.¹³⁹ İlk dönem sûfilerinin tevhîd anlayışında isim ve sıfatlarıyla Allah'ı tenzih etmek esas kabul edilmiştir.¹⁴⁰ Allah ezeli, ebedî, benzersiz ve sınırsız olduğu anlayışıyla tevhîd düşüncesi ön plana çıkarılmıştır.¹⁴¹ Özellikle Cüneyd-i Bağdâdî'nin Allah'ın ezeldeki hâlinin hiç değişmediğine dair düşüncesi çerçevesinde

¹³² Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 215.

¹³³ "Kendilerine bir iyilik dokununca, bu Allah'tan" derler, başlarına bir kötülük gelince de bu senin yüzünden derler. De ki, hepsi Allah'tandır." en-Nisâ, 4/78; "Her şeyin yaratıcısı Allah'tır." (Ez-Zümer, 39/62).

¹³⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l Arab*, "vahde", 3/450.

¹³⁵ İsfahanî, *Müfredât*, "v-h-d", 1139.

¹³⁶ Cürçânî, *Tarifat*, "tevhîd", 67.

¹³⁷ Mevlüt Özler, "Tevhîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/18-20.

¹³⁸ Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, "tevhîd", 1102; Tecrit: Sâlikin zahirini mal ve mülkten, bîatını karşılık beklemede anlayışından arındırması, yaptığı her şeyi sırf Hak rızâsı için yapması, makâm ve hâl sahibi olma düşüncesini hatır ve hayalinden geçirmemesidir. bk. Uludağ, "Tecrit", 347.

¹³⁹ Süleyman Uludağ, "Tevhîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/21-22.

¹⁴⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, 84.

¹⁴¹ Kuşeyrî, *er-Risale*, 24-25; *Kuşeyri Risalesi*, 83-84; İlk dönem sûfilerin tevhîd tanımlamaları için bk. *er-Risale*, 25-37, 493-499; *Kuşeyri Risalesi*, 83-91, 386-391.

Allah isim, sıfat ve fiilleriyle her türlü teşbihten uzak tutularak, O'na dair bir tanımlama yapmamayı ifade eden tenzih anlayışı ön plana çıkarılmıştır.¹⁴²

Kâşgarî'ye göre seyr u sülûk neticesinde ulaşılan tevhîd en üstün ilimdir, en doğru yoldur, en güzel meslektir. Bu ilmin en üstün derecesi de kulların el-Melik ve el-Mecîd olan Allah'ı tanıma ilmidir.¹⁴³ Tevhîd seyr u sülûkle beraber tasavvufî hâllerin aşılmasıyla elde edilen en üstün ve nihai bir makâm, mertebelerin sonuncusu ve sülûkun en son derecesidir.¹⁴⁴

Daha iyi anlaşılması için tevhîdi misallerle anlatan İmam-ı Gazâlî (öl. 505/1111) tevhîdi bir hâl ve mükâşefe ilmi saymaktadır. Gazâlî, ceviz örneğinde tevhîdin derecelerini tanımlamaktadır. En üstün tevhîd ise cevizin en kıymetli yağı gibi olan siddıkların tevhîdidir.¹⁴⁵ Ancak tevhîdin hakikati kendi Zâtını layıkıyla sadece kendisi bilen Allah'a aittir. Sonra tevhîdi melekler ve insanlar uygun bir şekilde hissedip yaşayabilirler. Tevhîdin hissedilmesine göre kusûdî, şühûdî ve vücûdî tevhîd ayrımları da yapılmıştır.¹⁴⁶ Vücûdî tevhîd ile artık varlıkta vahdet fikrinin altyapısı meydana gelmeye başlamış, tevhîd düşüncesi varlığın hissedilmesi ve hakikatine erme çabasına dönüşmüştür.

Kâşgarî tevhîd makâmına erenleri derecelere ayırır. İlk sıraya tek Allah'a inanan, kesretle vahdeti birlikte yaşayan muvahhid kişinin tevhîdini koyar. İkinci sırada kesrette vahdeti fark eden hâs kişinin tevhîdi gelir. En üstün sırada ise hâssın da hâssı olan kişilere ait müşâhedenin kalktığı tevhîddir. Burada artık ikilik ve kesret ortadan kaybolmuş, Hakk'ın vücûdu olduğu gibi bırakılmıştır.¹⁴⁷ Böylece asıl olan tevhîd Allah'ın kendi zâtı, fiilleri, sıfatlarıyla bir vücûd olduğu mutlak vahdetini ifade eden, varlıkların, zaman ve mekânın O'ndan olduğu ve O'nda kaybolduğu tevhîddir.¹⁴⁸ Bu yüzden tevhîdin aslı sezilebilir ancak onun hakikati sadece Zât'ın kendisi tarafından bilindiğinden dolayı tam anlamıyla ortaya konulamaz ve hakkında konuşulamaz.¹⁴⁹ Kâşgarî bu tevhîd hakkında Vâhid olan el-Vâhid'in kendisidir, tevhîd bu birliğin adıdır ve her şey bu birliğin eserindedir demektir.¹⁵⁰ Böyle bir tevhîdi yaratılan varlıklar arasında en iyi sezebilen ve tevhîdin hakikatine göre yaşayan ise sadece Hz. Muhammed'dir (s.a.v.).¹⁵¹

¹⁴² Gökhan Özbek, *Cüneyd-i Bağdâdî'nin Tevhîd Anlayışı* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 55-59.

¹⁴³ Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 370.

¹⁴⁴ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 135; Ankaravi, *Minhâcu'l-fukara*, 392. Göztepe, *Abdulkerîm Kuşeyrî'de Hâller ve Makâmlar*, 457;

¹⁴⁵ Muhammed el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmid-Dîn* (Beirut: Dâru İbn Hazm, 2005), 1601.

¹⁴⁶ Uludağ, "Tevhîd", 41/21-22.

¹⁴⁷ Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 75.

¹⁴⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 3/454-455; İbnü'l-Arabî, *Fütûhât Tercümesi*, 8/81-84.

¹⁴⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 3/456-457; İbnü'l-Arabî, *Fütûhât Tercümesi*, 8/85.

¹⁵⁰ Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 39.

¹⁵¹ Annemarie Schimmel, *Hallac*, çev. G. Ahmetcan Asena (İstanbul: Pan Yayıncılık, 2011), 43.

Kâşgarî gerçek tevhîdin tanım ve niteleme kabul etmediğini vurgular. Çünkü tanımlamak ve nitelemek bir düşüncenin sonucudur. Hakk'tan gayrı bir durum olmadığından tevhîd akıl, şekil ve düşüncelerin olmadığı, sadece Hakk'ın vücûdun olduğu bir durumdur.¹⁵² Bu yüzden gerçek tevhîd Zât'ın kendisine ait ahadiyyet hazretinin olduğu yerdir. Böylece Hak tek olur, O'na isnat edilen bütün düşünce ve şekillerden beri kalır."¹⁵³ Peygamberimiz'in (s.a.v.) Allah'a "...Senden Sana sığınırım, Sen Seni nasıl översen öylesin"¹⁵⁴ diye duâ etmesi zâtî tevhîdin ifadesidir. Allah'ın bir isminden diğerine sığınırken yine O'na duâ etmiş, Hak'tan Hakk'a sığınmış olarak yine tevhîdin hakikatinde kalırız.¹⁵⁵

Tevhîde ermenin dereceleri vardır. Kesretin varlığıyla birlikte tevhîd düşüncesi zâhirî tevhîddir. Kesrette vahdet müşâhedesi ise özel insanların tevhîdidir. Gerçek öz tevhîde ulaşanlar ise perdeleri kaldırarak tevhîdi olduğu hâliyle bırakanlardır.¹⁵⁶ Bu derecelendirmelere göre Kâşgarî tevhîdi dört kısma ayırmaktadır. Şeriata iman ilk tevhîd, tarikata girerek âlemin Allah'a ait olduğunu bilmek ilmî olan ikinci tevhîddir. Her şeyin Hakk'a ait olduğunun zevkini hâliyle yaşayanların tevhîdi ise üçüncü tevhîddir. Tevhîde dair hiçbir his, düşünce ve algının kalmadığı, kulun kaybolup Hakk'ın kaldığı gerçek tevhîd ise nihai tevhîddir.¹⁵⁷

Gerçek tevhîd bir anlamda Allah'tan gayr olanların da O'na ait olduğunun fark edilmesidir. Ancak bu farkındalığın hakikati gizlenmesi gerekmektedir. Çünkü bu hakikat ortaya dökülünce arifler dışındakilere ağır gelebilir ve onları bilmeden inkâra sürükleyebilir. Hak'ta kendisini kaybetmek ve bulmak her insanın harcı değeridir.¹⁵⁸ Mâsivâ sayılanların hepsinden sıyrılarak Hak'ta kendini bulmak gerçek tevhîd erbabının işidir.¹⁵⁹

İslâm düşüncesinde Allah'ın tenzih edilmesi durumundan tasavvufta bir makâm haline dönüşerek şekillenen tevhîd anlayışı, vücûdî tevhîd boyutuyla varlığın hakikatini anlamak adına bir temel oluşturmuştur. Çünkü vücûdî tevhîd ile varlığa dair hâricî zannî bilginin aslında varlığın kendisinde ve kendisi olduğunun idrakine ulaşılır. Böylece her şeyin Hakk'ın tecellîsi olduğunun vecdini yaşatan vücûdî tevhîd, vahdet-i vücûd düşüncesinin hakikati olmuştur değerlendirmesini yapabiliriz.

Sonuç

Hâller ve makâmlar genel anlamıyla mümin bir kulun dinî ve ahlâkî yaşayışında manevî kazanımların, daha özeldi ise seyr-u sülûk ile ulaşılan üst derecelerin ifadesidir. Hâller ve

¹⁵² Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 40.

¹⁵³ Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 41.

¹⁵⁴ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhü'l-Müslim*, thk. Ahmed b. Rifat b. Osman Hilmi Karahisarî (Türkiye: Matbaatü'l-Âmire, 1915), "Salat", 222.

¹⁵⁵ Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 269.

¹⁵⁶ Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 75.

¹⁵⁷ Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 29.

¹⁵⁸ Kâşgarî, *Tavzîhu'l-beyân*, 169.

¹⁵⁹ Kâşgarî, *Tuhfetü'l-ihvân*, 6^b.

makâmlar insanın zâhir ve bâtın yönünün gelişip şekillenmesine vesile olur. Kulun dünyasından ahiretine yaşamının aşamalarında hâller ve makâmların izleri görülür. Ahlâklı olamaya çalışan bir kul aynı zamanda hâller ve makâmları elde etmektedir.

Duâ Allah ve kul arasında bir çağrı ve yönelimin ifadesidir. Duâ dil, hâl ve kişinin istidâdı ile yapılmalı, lisanın sınırlarına hapsedilmemelidir. Duânın yapılıyor olması Allah'ın el-Mucîb ismi gereğidir bundan dolayı kabul edilmeyen duâ yoktur. Ayrıca Allah'ın isimlerinden biriyle duâ edilirken Allah isminin kapsayıcılığıyla istemeyi unutmamalıdır. Allah'ın varlığı esastır, kurb ve bu'd insanın kendi varlık algısında bir yanılısamadır. Önemli olan Allah'ın varlığının hakikatini sezebilecek müşahede hâline ulaşılmasıdır. Her insanın varlık boyutu, inancı ve amelleriyle Allah'a yakınlığı vardır. İnsan Allah'a itaat boyutuyla bu yakınlığı çok yakından hissedebilir. Böylece kendi varlığının fenâsıyla Allah'ın varlığında bekâya ererek hakikatini fark edebilecektir. Bu çerçevede fenâ-bekâ varlık hissiyatının iki veçhesidir.

Tövbe, günahına pişmanlık duyarak ondan vazgeçmenin yanı sıra Allah'ın varlığı karşısında kendinde bir varlık görme mahcubiyetiyle ve O'na döneceğinin bilinciyle yaşamayı kapsayan daimî bir süreçtir. İnsan kendi varlığının her hâl ve boyutunu Allah'a hamd vesilesi saymalı, övgüye layık olan Allah'a hamd etme çeşit ve gayretlerini artırarak kendi derecesini yükseltmeli; hamd eden ve edilen makâmlarındaki hakikati fark etmelidir. Bu amacına ulaşırken kendisine verilen Kur'an ve furkan gücünün yardımıyla takvalı olmayı esas almalıdır. İnsan ahlâkî yaşayışında ve sâlik sülûkunda Allah'ın isimlerinden kendisine uygun olanları tespit etmeli ve sırat-ı müstakim üzere olmak için onlarla yaşamını sürdürmelidir. Böylece istikâmet makâmından kolayca rızâ makâmına geçerek yaşayışının her durumunda Hakk'tan ve O'nun hükümlerinden hoşnutluğa erer. Ancak bunun için Allah'ın rızâsını en kâmil anlamda kazanan Hz. Muhammed'e (s.a.v.) tabi olmayı ihmal etmemelidir. Nihayetinde bir kulun ulaşabileceği ve Hakk'ın hakikatinde kendi varlığının mahiyetini anlayabileceği en son makâm olan tevhîd makâmıyla insan, varoluşunu borçlu olduğu gerçek varlığın vecdiyle şereflenmelidir. Böylece hâller ve makâmlar kazanılması yönüyle sâlik için bir amaç, hakikate ermek için bir vesile, varlık düşüncesini anlamlandırmak adına temeldir.

Kaynakça

- Altıntaş, Hayrani. *Tasavvuf Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- Ateş, Süleyman. *İslâm Tasavvufu*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- Ateş, Süleyman. "Kurb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/432-433. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Cebecioglu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri Ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Anka Yayınları, 2. Basım., 2004.
- Çenik, Ömer. *Yakub Han Kaşgarî ve Tasavvuf Anlayışı*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Doktora Tezi, 2024.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerîf. *Kitâbu't-Tarifât/Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*. çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.
- Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Ali b. Atiyye. *Kâtu'l-Kulûb fi Muâmeleti'l-Mahbûb ve Vasfi Tarîki'l-Mürîd ilâ Makâmi't-Tevhîd*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Dârü't-Türâs, 1422.
- El-Buharî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Camiu's-Sahih*. Kahire: Mektebetü's-Selefiyye, 1400.
- El-İsfahanî, Rağîb. *Müfredât*. çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- Erginli, Zafer (ed.). *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. çev. Zafer Erginli vd. Trabzon: Kalem yay, 2006.
- Gazâlî, Muhammed el. *İhyâu Ulûmid-Dîn*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005.
- Göztepe, Yüksel. *Abdulkerîm Kuşeyrî'de Hâller ve Makâmlar*. Ankara: Ankara Üniveristesi, Doktora Tezi, 2006.
- Gürer, Dilaver. "Tasavvufun Konusu ve Gayesi". *Tasavvuf El Kitabı*. ed. Kadir Özköse. Ankara: Grafiker Yayınları, 3. Basım, 2015.
- Hacı Bektâş-ı Veli. *Makâlât*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.
- Hakîm, Suad el. *İbnü'l Arabî Sözlüğü*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Alfa Yay., 2017.
- Herevî, Abdullah Ensârî el. *Menazilü's-Sairîn*. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408.
- Hücvirî. *Hakikat Bilgisi-Keşfu'l-Mahcûb*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Hücvirî, Ali b. Osman Cüllâbî. *Keşfü'l-Mahcûb*. çev. Muhammed Ahmed Kâvrî. Pakistan: Mektebeti Şems ve Kamer, 2012.
- İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan. *El-İbâne an Turuki'l-Kâsidîn- Tasavvuf İstilahları*. çev. Ahmet Yıldırım. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2014.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrem. *Lisânü'l Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ty.
- İbnü'l-Arabî. *Fusûsu'l-hikem*. ed. Mahmud Erol Kılıç - Abdurrahim Alkış. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- İbnü'l-Arabî. *Fütûhât-ı Mekkiyye*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- İbnü'l-Arabî. *İstilahâtü's-Sûfiyye*. çev. Hasan Şahin vd. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 1997.
- İbnül-Arabî, Muhyiddîn. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. 9 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ty.
- İsmail Ankaravi. *Minhâcu'l-fukara*. ed. Saadetin Ekici. İstanbul: İnsan Yayınları, 1. Basım, 1996.
- Kelâbazî, Muhammed ibn-İshâq al. *Doğuş Devrinde Tasavvuf-Ta'arruf*. ed. Süleyman Uludağ. Sultanahmet/İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.

- Kara, Mustafa. "Fenâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/333-335. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kâşânî, Abdurrezzâk. *Istilâhâtü's-Sûfiyye*. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1992.
- Kâşânî, Mahmûd bin Ali. *Misbahu'l-Hidaye Ve Miftahu'l-Kifaye-Tasavvufun Ana Esasları*. çev. Hakkı Uygur. İstanbul: Kurtuba Kitap, 2012.
- Kâşgarî, Yakub Han. *Fusûsü'l-hikem mâ şerh-ı müsemmâ bihî tavzîhu'l-beyân*. Dehlî: Matbau İftihar, 1897.
- Kâşgarî, Yakub Han. *Tasavvufi Risale*. İzmir: Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî Efendi, Şer'iyye, no. 911, 911.
- Kâşgarî, Yakub Han. *Tuhfetü'l-ihvân fî ma'rifeti sırr-ı ihâta-i yezdân*. İzmir: Ali Emirî-Şer'iyye, no: 911., Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. İshak. *et-Taarruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*. çev. Ahmed Şemseddin. Bayrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413.
- Konuk, Ahmed Avni. *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*. ed. Mustafa Tahralı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- Kuşeyrî, Abdulkarim. *er-Risaletü'l-Kuşeyriyye*. çev. Mahmud Abdulhalim - Mahmud b. Şerif. Kahire: Daru's-Şa'b, 1409.
- Mekkî, Ebû Talib el. *Kûtu'l-Kulûb-Kalplerin Azığı*. çev. Çiçek Yakup - Dilaver Selvi. 4 Cilt. İstanbul: Sistem Matbacılık, 2004.
- Özbek, Gökhan. *Cüneyd-i Bağdâdî'nin Tevhîd Anlayışı*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Özler, Mevlüt. "Tevhîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/18-20. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Kur'an Ve Sünnete Göre Tasavvuf*. İstanbul: Yeni Boyut, 4. Basım, 1990.
- Schimmel, Annemarie. *Hallac "Kurtarın Beni Tanrı'dan"*. çev. G. Ahmetcan Asena. İstanbul: Pan Yayıncılık, 2011.
- Şemseddin Sami. *Kâmûs-ı Türkî: Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 7. Basım, 2021.
- Tek, Abdurrezzak. *Tasavvufî mertebeler: Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî Örneği*. İstanbul: Emin Yayınları, 2008.
- Topaloğlu, Bekir. "Tövbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/279-283. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Uludağ, Süleyman. "Duâ (Tasavvufta Duâ Anlayışı)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/535-536. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Uludağ, Süleyman. *Kuşeyrî Risâlesi-er-Risaletü'l-Kuşeyriyye*. çev. Süleyman Uludağ. Sultanahmet, İstanbul: Dergâh Yayınları, 8. Basım, 2016.
- Uludağ, Süleyman. "Takvâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/484-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012.
- Uludağ, Süleyman. "Tevhîd (Tasavvuf)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/21-22. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yılmaz, Ömer. *Geçmişten Günümüze Tasavvuf Ve Tarikatlar*. Ankara: Akçağ, 1. Basım, 2015.